

Ἡ ἐλευθερία στὴ στωικὴ φιλοσοφία

Ἀχιλλέα Δελλόπουλου*

Ἡ ἐλευθερία στὴ στωικὴ φιλοσοφία εἶναι τὸ μέγιστο ἀγαθὸ καὶ ὁ ἐλεύθερος ὁ μόνος εὐδαίμων καὶ ὄντως εὐτυχής¹. Εὐρούστατα διάγει καὶ εὐδαιμονέστατα² καὶ ἡ εὐροια³ τοῦ βίου του εἶναι διηνεκῆς, ἀκώλυτη καὶ ἀπαραπόδιστη⁴. Ἰπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ἐλευθερία ταυτίζεται μὲ τὴν εὐδαιμονία καὶ ὡς τέτοια πρέπει νὰ εἶναι ἀκλινῆς καὶ ἀδιάπτωτη. Πῶς ὅμως ἐπιτυγχάνεται κάτι τέτοιο; Πῶς ἀφικνεῖται ὁ Στωϊκὸς σὲ αὐτὸ τὸ αἴσιον τέλος, «οὗ ἔνεκα πάντα πράττεται καθήκοντως, αὐτὸ δὲ πράττεται οὐδενὸς ἔνεκα»⁵;

---

* Ὁ Ἀχιλλέας Δελλόπουλος εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ μεταδιδακτορικὸς ἐρευνητὴς τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Ἐπικτήτου, *Διατριβή* Δ', Κεφ. Α', σ. 32. Πρβλ. P. Barth, *Die Stoa*, herausgegeben von Richard Falkenberg, Fr. Frommans Verlag (E. Hauff), Stuttgart 1908, σ. 129: „In der Tat wird ein solches unter mannigfaltigen Namen immer und immer wieder dem Hörer oder Leser vorgehalten, der häufigste der Namen dieses Zieles ist: Freiheit. Sie gehört in der Stoa so zum Wesen der Sittlichkeit, dass sie den Satz prägte: 'Der Weise ist allein frei!', dass Epiktet den Freien dem höchsten Gotte, Zeus gleichstellt, dass er in seinen Vorträgen seinen gedachten Gegner oder den Unweisen immer mit 'Sklave' anredet oder bezeichnet“.

2. Ἐπικτ. *Διατριβή* Δ', Κεφ. Α', σ. 32.

3. Ἐπικτ. *Διατριβή* Δ', Κεφ. Α', σ. 32. Βλ. ἐτυμολογία τῆς λέξεως: H. G. Liddell - R. Scott., *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, ἐκδ. Ἰωάννης Σιδέρης, Ἀθῆναι 2001, σ. 384: «Ἡ καλή, εὐκόλος ροή, ἐλευθέρα δίοδος, ὑδάτων... εὐκολία, ἀφθονία. Μολονότι τὸ εὐροεῶ, εὐροια ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς ὅπως π.χ. στὸν Πλάτωνα, *Νόμ.* 784H, στὸν Αἰσχύλο, *Πέρσ.* 601, στὸν Πλούταρχο, *Ἀλεξ.* 53, ἐν τούτοις ὡς ἰδιοπαγῆς ὅρος εὐροια βίου ἀπαντᾷ μόνον παρὰ τῆ Στωᾶ δηλοῦσα βίον εὐδαίμονα».

4. M. Domaradzki, “Theological Etymologizing in the Early Stoa”, *Kernos, Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique* 25 (2012), σ. 147: “Needless to say such a noble life (βίον ἐσθλόν) and such genuine religiousness are available only for a Stoic sage”.

5. S.V.F. III, σ. 3. Πρβλ. αὐτόθι, σ. 3: «Ἐφ' ὃ πάντα τὰ ἐν τῷ βίῳ πραττόμενα καθήκοντως τὴν ἀναφορὰν λαμβάνει, αὐτὸ δὲ ὑπ' οὐδέν».

«Μία ὁδός», σημειώνουν οἱ Στωικοί, «πρὸς εὐροίαν, ἀπόστασις ἀλλοτριῶν»⁶. Ὁ δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ στὴν εὐδαιμονία περνάει μέσα ἀπὸ τὴ διάκριση τῶν ἀλλοτριῶν ἀπὸ τὰ ἴδια, τῶν κωλυτῶν ἀπὸ τὰ ἀκώλυτα, τῶν ἐφ' ἡμῖν ἀπὸ τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν, τῶν σῶν ἀπὸ τὰ οὐ τῶν σῶν, τῶν ἐπὶ σοὶ ἀπὸ τὰ οὐκ ἐπὶ σοί, τῶν προαιρετικῶν ἀπὸ τὰ ἀπροαίρετα⁷ καὶ φυσικὰ ἡ ὁδὸς αὐτὴ εἶναι ἀνάντης. «Μόνον ἐκεῖνης τῆς διαίρεσέως μέμνησο», τονίζουν χαρακτηριστικὰ οἱ διδάσκαλοι τῆς

6. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Κεφ. Δ', σ. 96.

7. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Κεφ. Α', σ. 42. Πρβλ. P. Barth, *αὐτόθι*, σ.130: „Dass wir unser Innenleben, bis zu einem gewissen Grade wenigstens, in unserer Gewalt haben, lehrt die Erfahrung. Aber die Stoa lehrt...dass wir auch die Vorstellungen, die von außen kommen, Herr sind. 'Die Dinge selbst sind nicht fähig unsere Urteile zu schaffen'“. Πρβλ. M. Forschner, *Die stoische Ethik, Über den Zusammenhang von Natur-Sprach und Moral Philosophie im altstoischen System*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995, σ. 111- 112: „Die Stoa bezieht sich dort, wo von den Dingen die Rede ist, die in unserer Hand sind (τὰ ἐφ' ἡμῖν), eo ipso auf die Qualität der Stellung des Subjekts zu Vorgegebenem und Unverfügbarem. Epiktet, ein später, wenngleich in vielem orthodoxer Zeuge, beginnt seine Diskurse mit den zentralen Frage, was in unserer Hand ist mein (τὴν χρῆσιν τὴν ὀρθὴν ταῖς φαντασίαις) alles andere nicht (τὰ δὲ ἄλλα οὐκ ἐφ' ἡμῖν). Das Streben (ὄρμη), Begehren (ὄρεξις), den Entschluss (προαίρεσις), kann nicht einmal Zeus besiegen, hier ist der Mensch frei von Restriktionen (ἀπαραπόδιτος), hierin ist er selbst göttlich bzw. ein Teil Gottes. Τὰ ἐφ' ἡμῖν, was in unserer Hand ist, wird also bestimmt im Blick auf das, worüber das Subjekt unbedingt, ohne Einschränkung, absolut verfügen zu können glaub“. Καθίσταται προφανές, πιστεύουμε, στὸν προσεκτικὸ ἐρευνητὴ ὅτι ὁ Forschner διεισδύει ἐμφανῶς βαθύτερα στὸν ἐσώτατο νοῦ τῆς καθοριστικῆς διάκρισης τῆς στωικῆς διδασκαλίας περὶ τῶν ἐφ' ἡμῖν καὶ τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν. Ἀντιλαμβάνεται πλήρως τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου σχετικὰ μὲ αὐτὰ ποὺ ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὰ ὅποια οὔτε ὁ Ζεὺς δύναται νὰ παρέμβει. Ἐκεῖ, πολὺ σωστὰ καταλήγει λέγοντας ὅτι ὁ ἀνθρώπος, ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, γίνεται καθ' ἑαυτὸν θεϊκός (gottlich). Καὶ ἐνῶ εὐστοχεῖ στὴν ἀνάδειξη τῆς προαναφερθείσας διδασκαλίας, ἡ ὅποια ἀποτελεῖ εἰρήσθω ἐν παρόδῳ τὸ *sine qua non* τῆς κατανόησης συλλήβδην τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἀστοχεῖ μὲ τὴν τοποθέτησή του ὅτι ἡ σχετικὴ διδασκαλία εἶναι μεταγενέστερη, προερχόμενη ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Ἐπικτήτου. Ὑποστηρίζει ὅτι δὲν ἔχουμε παλαιότερες μαρτυρίες γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἱστορικότητα τῆς διδασκαλίας αὐτῆς σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς Στοᾶς, ὁ.π., σ. 111. Ἀπὸ τὴν ἐρευνά μας ὅμως προκύπτει τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο συμπέρασμα ποὺ θέλει τὴ διδασκαλία αὐτὴ παροῦσα δυναμικὰ ἤδη ἀπὸ τὸν Ζήνωνα τὸν Κιτιέα ἕως τὸν Ἐπίκτητο. Σύστοιχη μὲ τίς θέσεις μας γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς στωικῆς σκέψεως ἐν συνόλῳ εἶναι καὶ ἡ Uwe. J. Olligschläger, *Die Gesundheit der Seele: Sokrates – Seneka – Epiktet*, (zugl: Nijmegen, Uni. Diss. 2011) Lit. Verlag Dr. W. Hopf, Berlin 2011, σσ. 108-109.

Στοᾶς ἀπευθυνόμενοι σὲ φοιτητὴ τους, «καθ' ἣν διορίζεται τὰ σὰ καὶ οὐ τὰ σά»⁸.

Ποιά ὅμως εἶναι τὰ ἐφ' ἡμῖν καὶ τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν καὶ πῶς πρέπει νὰ τοποθετεῖται ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντί τους; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἅπας ὁ τῆς Ποικίλης χορὸς συμφωνεῖ ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπομένως ἀληθινὰ δικό του εἶναι μόνον ἡ ἐλευθερία. Αὐτὴν τὴν ἔχει ἀκώλυτον φύσει καὶ ἀνανάγκαστον⁹. Οὐδεὶς μπορεῖ νὰ τοῦ τὴν ἀφαιρέσει, διότι ὁ «Ζεὺς ἐλεύθερον αὐτὸν ἀφῆκεν»¹⁰. Ἡ προαίρεσή του δὲν δεσμεύεται ἀπὸ κανέναν καὶ εἶναι ἀκώλυτη καὶ ἀπαραπόδιστη¹¹. Σὲ αὐτὴν ἐδράζεται κατὰ ἀπόλυτο τρόπο ἡ διάπραξη τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καὶ ἡ ὠφέλεια ἢ ἡ βλάβη τοῦ ἀνθρώπου ἀντίστοιχα. Τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ βλάψει τὸν Στωϊκὸ, ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέλησή του¹². Πρόκειται γιὰ δεσπότη καὶ ἐμβληματικὸ ἀξίωμα ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Στοᾶς Ζήγωνα τὸν Κιτιέα ἕως καὶ τὸν ὕστερο Στωϊκισμὸ τῶν Ἐπικτήτου καὶ Μάρκου Αὐρηλίου.

Ἐν τούτοις ὑφίστανται καὶ αὐτὰ ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι τὰ ἀπροαίρετα καὶ οὐκ ἐφ' ἡμῖν. Σὲ αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται: πενία, πλοῦτος, υἰγεία, νόσος, δόξα, ἀδοξία, ζωή, θάνατος¹³. Ἐπιπροσθέτως: φήμη, κτήση, ἀρχές, οἰκείοι, φίλοι, συγγενεῖς, συνήθεις τόποι¹⁴. Αὐτὰ δὲν προσδιορίζονται σὲ καμμία

8. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Κεφ. Α', σ. 42.

9. Ἐπικτ. Διατριβὴ Α', Ιζ', σ. 182.

10. Ἐπικτ. Διατριβὴ Α', Ιθ', σ. 192.

11. Ἐπικτ. Διατριβὴ Α', Ιγ', σ. 188: «Τί οὖν οὐ δῆσει οὐδ' ἀφελεῖ; Τὴν προαίρεσιν». Πρβλ. Διατριβὴ Α', Α', σ. 86.: «Ἄλλα δῆσω σε. Ἄνθρωπε, τί λέγεις; Ἐμέ; Τὸ σκέλος μου δῆσεις, τὴν προαίρεσιν δὲ οὐδ' ὁ Ζεὺς νικῆσαι δύναται».

12. Ἐπικτ. Διατριβὴ Α', Κθ', σ. 246.

13. Ἐπικτ. Διατριβὴ Β', Ιθ', σ. 173.

14. Ἐπικτ. Διατριβὴ Β', Ιθ', σ.172. Πρβλ. W. Wiersma, „TELOS und KATHKON in der alten Stoa“, *Mnemosyne*, Third Series, Vol. 5, Fasc 3 (1937), σσ. 219-220: „Endziel alles menschlichen Strebens ist das Glück. Davon war mit der ganzen nachsophistischen Ethik auch der Gründer der Stoa überzeugt. Vollkommen glücklich wird aber nach Zenons Ansicht nur der Weise sein, der die Quelle seines Glückes in sich selbst trägt. Keine Ungunst des Schicksals kann ihm etwas anhaben, denn seine Seele bleibt unberührt von den Affekten des Schmerzes und der Lust, der Furcht und der Begierde: Das heitere Glück seiner εὐροια βίου beruht auf der hoch über alle Widerwärtigkeiten und alle Trübsal emporsteigenden Erkenntnis, dass Gesundheit, Leben und Tod im Grunde ἀδιάφορα sind, für das wahre Glück ohne irgendwelche Bedeutung“.

περίπτωση από τη βούληση του ανθρώπου. Είναι κωλυτά, αναγκαστά, ἐνὶ λόγῳ εἰμαρμένα. Γι' αὐτὰ ἔχουν ἀποφασίσει οἱ Μοῖρες, ἢ Κλωθῶ, ἢ Λάχεσις, ἢ Ἄτροπος, κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀπόφασή τους εἶναι ἀμετάστρεπτη. Θέλει δὲν θέλει ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐγκλωβισμένος σὲ αὐτὸν τὸν νόμο τῶν ὄντων ποὺ εἶναι ἀδιάδραστος καὶ ἀφευκτος.

Ἐπομένως, ὁ φοιτητὴς τῆς Στοᾶς γιὰ νὰ δρέψει τοὺς καρποὺς τῆς πνευματικῆς του ἐλευθερίας πρέπει νὰ τὰ θεωρεῖ ὅλα αὐτὰ ὡς ἀλλότρια¹⁵. Θεωρώντας τα ἀλλότρια, παύει νὰ τὰ ἐπιθυμεῖ καὶ ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴν ταραχὴ ποὺ ἐπιφέρει ἡ μάταιη καὶ ἀνωφελὴς ἐκζήτηση αὐτῶν. Παράδειγμα ἐμβληματικὸ τῆς ἐμπλοκῆς στὴ μανικὴ ἐκζήτηση τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν καὶ τῆς συνακόλουθης ἀπώλειας τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀταραξίας εἶναι τὸ μάθημα τοῦ Ἐπικτήτου στὸν βέλτιστο Συγκλητικὸ¹⁶.

Ποιὸς νὰ φανταζόταν ἄραγε ὅτι ἐκεῖνο τὸ μάθημα στὸν Συγκλητικὸ θὰ διεμβόλιζε τὸν χρόνο καὶ θὰ γινόταν παντοτινὸ μάθημα σὲ ὅλους τοὺς ἀρχομανεῖς καὶ ἐραστὲς τῆς ἐξουσίας, ποὺ σὰν τὸν Συγκλητικὸ ἀνταλλάσσουν τὴν ἀταραξία τοῦ βίου μὲ τὸν θόρυβο καὶ τὴν ταραχὴ ποὺ προκαλοῦν τὰ ἀξιώματα, τὴν ἐλευθερία μὲ τὴ δουλικότητα, τὴν ὑποτέλεια καὶ τὸν φόβο ἐνώπιον τῶν ἰσχυρῶν καὶ τέλος τὴν εὐτυχία καὶ τὴν πληρότητα τοῦ βίου μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ πλουτισμοῦ ποὺ εἶναι ἀπλήρωτη.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἐκ τοῦ σύνεργος πῶς ὑποδουλώνεται ὁ Συγκλητικὸς καὶ χάνει τὰ ὄντως δικὰ του, ἀφοσιούμενος στὰ ἀλλότρια: «Καὶ γένηται Συγκλητικὸς, τότε γίνεται δοῦλος εἰς συλλόγους ἐρχόμενος, τότε τὴν καλλίστην καὶ λιπαρωτάτην δουλείαν δουλεύει»¹⁷. Γινόμενος φίλος τοῦ Καίσαρα, μὲ ἀνησυχία κοιμᾶται τὴ νύχτα καὶ «πολλάκις καθ' ὕπνον ἐγείρεται»¹⁸. Ἐπιθυμώντας δὲ καὶ ὑπατεία, τότε εἶναι ποὺ μεγεθύνεται ἡ δουλεία. Διότι ἐάν «ὑπατεῦσαι θέλῃς, ἀγρυπνήσαι σε δεῖ, περιδραμεῖν, τὰς χεῖρας καταφιλήσαι, πολλὰ μὲν εἰπεῖν, πολλὰ δὲ πράξαι ἀνελεύθερα, δῶρα πέμψαι πολλοῖς, ξένια καθ' ἡμέραν ἐνίοις»¹⁹. «Δὲν μπορεῖ», καταλήγει ὁ Ἐπικτήτος, «καὶ Ὑπάτος νὰ θέ-

15. Ἐπικτ. Διατριβὴ Β', 10', σ. 172. Πρὸβλ. W. Wiersma, „TEΛΟΣ und ΚΑΘΗΚΟΝ...“, ὁ.π.

16. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Α', σ. 18.

17. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Α', σ. 26.

18. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Α', σ. 30.

19. Ἐπικτ. Διατριβὴ Δ', Ι', σ. 164.

λεις νὰ γίνεις καὶ χωράφια νὰ φροντίζεις καὶ μὲ τὸν ἑαυτό σου νὰ ἀσχολεῖσαι»²⁰. «Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποκτᾶς πάθος καὶ ἔξη γι' αὐτὰ ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐσένα καὶ εἶναι εἰμαρμένα καὶ ἀγνοεῖς καὶ χάνεις αὐτὰ ποὺ ἐξαρτῶνται μόνο ἀπὸ ἐσένα»²¹.

Στὸν ἀντίποδα ὁ Στωϊκός, συνεχίζει ὁ Ἐπίκτητος, δὲν ἐπιλέγει τὰ ἀπροαίρετα «ὅτι οὐδὲν πρὸς αὐτόν»²² καὶ σπουδάζει ἐκεῖνα ποὺ εἶναι σύμφυτα πρὸς τὴ φύση του²³. Τί λοιπὸν ἀντ' αὐτοῦ λαμβάνει; Ἐκεῖνος ποὺ ἐφαρμόζει τὸν κανόνα τῶν Στωϊκῶν καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐντὸς καὶ ἐφ' ἡμῖν λαμβάνει εὐκοσμία, ἐνῶ ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὰ ἐκτὸς καὶ ἀπροαίρετα δημαρχία. Ἐκεῖνος ἐπίσης στρατηγία, ὁ Στωϊκὸς αἰδῶ, ἐκεῖνος ὑπατεία, ὁ Στωϊκὸς ἀπάθεια, ἐκεῖνος ὑπουργία, ὁ Στωϊκὸς ἀταραξία, ἐκεῖνος ἀρχή, ὁ Στωϊκὸς ἐλευθερία²⁴. Δὲν εἶναι μικρὸ λοιπὸν αὐτὸ ποὺ λαμβάνεις «ἀλλ' αἰδῶς, πίστις καὶ εὐστάθεια, ἀπάθεια, ἀλυπία, ἀφοβία, ἀταραξία, ἀπλῶς ἐλευθερία»²⁵.

Πρέπει νὰ συνειδητοποιήσει ὁ ὑποψήφιος Στωϊκὸς ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν προσκτᾶται μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιθυμιῶν ἀλλὰ μὲ τὴν ἀνασκευή τους²⁶. Βεβαίως, καισαρική εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν χιλιάδων ποὺ ἀπαγγέλουν Στωϊκοὺς καὶ τῶν πραγματικῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων²⁷. Οἱ τελευταῖοι θεωροῦν ὅλα τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν καὶ ἀπροαίρετα χωρὶς καμμιὰ ἀπολύτως διάκριση ὡς δουλείας ὑπόθεση²⁸. ἀκόμη καὶ ὁ ἔρωτας εἶναι κατ' ἐξοχὴν δουλείας ὑπόθεση καὶ ὑπερβολὴ τυραννίδος²⁹, ὁμοίως καὶ

20. *Αὐτόθι*, σ. 164.

21. *Αὐτόθι*, σ. 164· 166.

22. Ἐπικτ. *Διατριβὴ* Β', Α', σ. 32. Πρὸβλ. E. Grumach, „Physis und Agathon in der alten Stoa“, *Gnomon* 10, Bd., H 3 (Mar. 1934), σ. 127: „Aber diese bloß naturgemäßen Dinge werden zu *αδιάφορα* für den, der die Tugend erreicht hat. Denn dies ist dem Menschen als einem vernunftbegabten Wesen eigentümlich, dass er die Eudaimonia besitzt, wenn er alle seine Handlungen in Übereinstimmung vollbringt. Was ihm am Leib und Leben schadet, kann seine Eudaimonia nicht beeinträchtigen“.

23. Ἐπικτ. *Διατριβὴ* Β', Β', σ. 44.

24. Ἐπικτ. *Διατριβὴ* Δ', Γ', σ. 80.

25. *Αὐτόθι*, σ. 80.

26. Ἐπικτ. *Διατριβὴ* Δ', Α', σ. 74: «Ὅτι γὰρ ἐκπληρώσει τῶν ἐπιθυμουμένων ἐλευθερία παρασκευάζεται ἀλλ' ἀνασκευῆ τῆς ἐπιθυμίας».

27. Ἐπικτ. *Διατριβὴ* Β', σ. 170.

28. *Αὐτόθι*, *Διατριβὴ* Δ', Α', σ. 20.

29. *Αὐτόθι*, σ. 20.

ή ἡδονή³⁰. ἀμφοτέρωθεν πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ὑπαχθῶν στὸν κανόνα καὶ νὰ μποῦν στὸν ζυγὸ καὶ ὕστερα ἀπὸ καλὸ ζύγι μακρὰν νὰ ἐκβληθῶν καὶ νὰ ἀπελαθῶν τῆς χάρας τῶν ἀγαθῶν³¹.

Στὸ ἴδιο ζύγι καὶ στὸν κοινὸ ἔλεγχο πρέπει νὰ μπεῖ καὶ ἡ φιλία³², ἡ ἀληθῆς ὑπαρξὴ τῆς ὁποίας ἀμφισβητεῖται στὸ στωικὸ σύστημα ἀξιῶν –ἀποπροηγμένο τὸ χαρακτηρίζει συγκεκριμένα ἡ Στοὰ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ προηγμένα– διότι τόπος φιλίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων δὲν ὑφίσταται ὅταν παρεμβάλλονται τὰ οὐκ ἐφ’ ἡμῖν, δηλαδὴ ἡ κτήση, ἡ δόξα καὶ ὁ πλοῦτος. Γι’ αὐτὸ καὶ ὁ Στωικὸς τὴν ἀποστρέφεται γιὰ νὰ μὴ διολισθῆσει σὲ αὐτά, γιὰ νὰ μὴν ἀποκτήσει πάθος γι’ αὐτὰ ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούλησή του³³.

Ὅλες αὐτὲς οἱ ὑψηλὲς ἔννοιες τῆς πατρίδας, τῆς ἐστίας, τῆς φιλίας, τῆς οἰκογένειας, στίς ὁποῖες ὁ ἀνθρωπος τῆς σήμερον ἀποδίδει συχνὰ ὑπέροτρα ἀξία, γιὰ τὸν Στωικὸ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἐξωτερικὰ πράγματα

30. P. Barth, *Die Stoa*, ὁ.π., σ. 135-136: „Mit der Freiheit verträgt sich nichts, was Leiden bedeutet, darum auch nie und nimmer die Lust... Sie ist eine Störung des Lebens...“. Ἡ λαγνεία ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Σενέκα *voluptas καὶ laetitia*. Πρβλ. R. P. Haynes, “The Theory of Pleasure of the Old Stoa”, *American Journal of Philology*, Vol. 83, No. 4 (Oct., 1962), σσ. 415, 418: “Pleasure is an unnatural and excessive disturbance of the soul... Since bodily pleasures are absolutely indifferent, we are mistaken in judging that they are good”. Στὸν ἀντίποδα τῆς ἡδονῆς εἶναι κατὰ τὸν συγγραφέα ἡ χαρὰ, ἡ ὁποία ὡς εὐπάθεια ὑποδηλώνει, κατὰ τοὺς Στωικοὺς, τὴν καλὴ κατάσταση τῆς ψυχῆς. Βλ. ἀντίθετη θέση: D. Babut, «*Les Stoïciens et l’amour*», *Revue des Études Grecques*, V. 76 (Janvier-Juin 1963), σ. 55.

31. Ἐπικτ. *Διατριβή* Β', Ια', σ. 98.

32. Ἐντυπωσιακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν φιλία μεταξὺ τῶν σοφῶν στὴ στωικὴ φιλοσοφία καὶ τὸν ἀντίκτυπο αὐτῆς στοὺς ἀσόφους βλ. V. Laurant, «*Les liens de la vertu: la doctrine stoïcienne de l’amitié*», *Vita latina* 178 (2008), σσ. 55-72. Στὸ ἄρθρο του αὐτὸ ὁ Laurant ἐστιάζει στὴν ἀξία τῆς φιλίας στὴ στωικὴ σκέψη, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἀληθῆς φιλία μόνον μεταξὺ τῶν σοφῶν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ τοῦτο διότι μόνον σὲ αὐτοὺς ὑφίσταται ὁμόνοια στὰ κατὰ τὸν βίον. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ οἱ σοφοὶ εἶναι ἐμψυχωμένα σώματα τῆς ἀρετῆς καθ’ ἑαυτά, εἶναι σὲ ἐγγύτητα μὲ τὸν Θεὸ καὶ ὡς ἐκ τούτου θεωροῦνται πολῖτες καὶ πραγματικοὶ φίλοι τοῦ Δία. Ὅφείλουν ὅμως νὰ συγχρωτίζονται μὲ τοὺς ἀσόφους διότι οἱ τελευταῖοι, ὄντας σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πρώτους, ἀντιλαμβάνονται τὴν ἐσωτερικὴ διαίρεση στὴν ὁποία βρίσκονται καὶ προσπαθοῦν νὰ τὴν θεραπεύσουν ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια, καταλήγει ὁ συγγραφεὺς, εἶναι θεραπεία ἡ φιλία.

33. Ἐπικτ. *Διατριβή* Β', Κβ', σ. 196.

μὲ τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ δένεται κανεῖς, διότι θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ τὰ ἀποχωρισθεῖ³⁴.

Πρόδηλο καθίσταται ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι διόλου εὐκόλος δὲν εἶναι ὁ στόχος τῆς ζωῆς τοῦ Στωικοῦ, ἡ προσοικείωση τῆς ἀταραξίας· τοῦτο περνάει μέσα ἀπὸ τὴ συνεχῆ δοκιμὴ καὶ καλλιέργεια τῆς προαιρέσεως, ἡ ὁποία βαθμηδὸν καθίσταται ἀσφαλῆς καὶ ἀμετάπτωτη³⁵. Ὁ φοιτητὴς τῆς Στοᾶς μαθαίνει νὰ ἔρχεται περιεσκεμμένως³⁶ ἐφ' ἕκαστα, νὰ ἐξετάζει ἐκάστου ἔργου τὰ καθηγούμενα καὶ τὰ ἀκόλουθα³⁷, νὰ ἔχει κατὰ φύσιν τὸ ἡγεμονικόν του³⁸, νὰ ἰσχυροποιεῖ τὶς ὑπολήψεις καὶ τὰ δόγματα³⁹, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ἐπιζητεῖ τὸ εὖρον καὶ τὸ εὐδαιμονικὸν ἀλλαχοῦ⁴⁰ παρὰ μόνον στὴν ἀταραξία, τὴν ἀνεξαπατησία⁴¹, τὴν ἀμεταπτωσία⁴², τὴν ἀλυπία καὶ τὴν ἀφοβία⁴³, πού μὲ τὴ σειρά τους κατορθώνονται μὲ τὴν ἀπεκλογὴ τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν.

Βέβαια, στὴν ἀμεταπτωσία, στὴν ἀνεικαιότητα⁴⁴ καὶ ἀνεξαπατησία ἀφικνεῖται ὁ Στωικὸς στὸ τέλος τῆς ἀσκητικῆς διαδικασίας. Προηγεῖται τὸ δίχως ἄλλο ἡ οἰκείωση τῆς ἀλυπίας, τῆς ἀφοβίας⁴⁵ καὶ τῆς ἀν-

34. Ἐπικτ. Ἐγχειρίδιον, 14, σ. 212- 213. Πρβλ. Ἐπικτ. Διατριβὴ Γ', Κδ', σ. 236.

35. Ἐπικτήτου, Διατριβὴ Γ', Κεφ. Β', σ. 66.

36. Αὐτόθι, Κεφ. Ιε', σ. 134.

37. Ἐπικτ. Ἐγχειρίδιον, 29, σ. 227: *Ad hoc* ἡ περιώνυμος φράσις τοῦ Ἐπικτήτου: «Ἐκάστου ἔργου σκόπει τὰ καθηγούμενα καὶ τὰ ἀκόλουθα αὐτοῦ καὶ οὕτως ἔρχου ἐπ' αὐτό».

38. Ἐπικτ. Διατριβὴ Γ', Κεφ. Ιε', σ. 138.

39. Αὐτόθι.

40. Αὐτόθι, Κεφ. Κβ', σ. 168.

41. Αὐτόθι, Κεφ. Β', σ. 66.

42. Αὐτόθι.

43. Αὐτόθι, Κεφ. Κστ', σ. 252.

44. Αὐτόθι, Κεφ. Β', σ. 66.

45. Ὁ Paul Barth ἔχει κατανοήσει τὴ στωικὴ σκέψη ὅσο λίγοι ὁμότεχνοί του. Ἐχοντας μελετήσει τὸ σύνολο τῶν συγγραφέων τῆς Ποικίλης, πολὺ σωστὰ ἀποφαίνεται περὶ τοῦ φόβου ὡς ἰδιώματος ἀπάδοντος πρὸς τὴν ἐλευθερία τοῦ σοφοῦ· ἀκόμη καὶ ὁ φόβος τῶν θεῶν εἶναι ξένος πρὸς τὴν πλήρη ἐλευθερία: „fremd der vollkommenen Freiheit die Furcht“, ὅπως *verbatim* ὑποστηρίζει, *Die Stoa*, ὁ.π., σ. 133. Καὶ πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς θέσεώς του παραπέμπει στὸν Σενέκα: “*Quae est absoluta libertas? Non homines timere, non deos*”.

ελεημοσύνης⁴⁶, πού οδηγούν στην ευστάθεια και την άταραξία⁴⁷. Από τη στιγμή που κάποιος, σύμφωνα προς την άσκητική πρακτική της Στοᾶς, δὲν φοβάται, δὲν λυπᾶται και δὲν σπλαχνίζεται κανέναν και εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀδιάφορος για τοὺς ἄλλους, ὀρέγεται τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας και εἶναι αὐτόνομος και ἀκώλυτος⁴⁸.

Ἐχει διακρίνει τὰ ἴδια ἀπὸ τὰ ἀλλότρια, τὰ ἀκώλυτα, ἀνανάγκαστα και ἀπαρἀπόδιστα ἀπὸ τὰ κωλυτὰ και ἀναγκαστά, τὰ ἐφ’ ἡμῖν ἀπὸ τὰ οὐκ ἐφ’ ἡμῖν, τὰ προαιρετικά και βουλευτικά ἀπὸ τὰ ἀπροαίρετα και ἀβούλητα και στὰ πρῶτα ἔχει ἐπικεντρωθεῖ στὸν ἀπόλυτο βαθμό, θεωρώντας ὅτι ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν εὐδαιμονία διέρχεται μέσα ἀπὸ τὴν οἰκείωση τῶν πρῶτων και τὴν ἀπόσταση τῶν δευτέρων⁴⁹. Ἐκεῖνα πού ἐγγυῶνται τὴν ἀπελευθέρωση, τονίζει ὁ Ἐπίκτητος στὶς Διατριβές, εἶναι «ὅσα τὴν ἄλωση οὐ φέρει»⁵⁰, ἐκεῖνα δηλαδὴ στὰ ὁποῖα δὲν ὑποδουλώνεται και δὲν πεθαίνει ὁ ἄνθρωπος.

Μὲ τὸ προαναφερθὲν αὐτὸ χωρίο βρισκόμαστε στὴν πρόσφαυση τοῦ κυριωτέρου χαρακτηριστικῆς τῆς εὐδαιμονίας, πού δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ

46. Ἀκόμη και ὁ οἶκτος ἀντιβαίνει στὴν ἡσυχία τοῦ σοφοῦ, σημειώνει πολὺ σωστὰ ὁ Barth στὴν προαναφερθεῖσα μελέτη του, σ. 133: «Ὁ σοφὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πάσχει... μόνον ὁ ἄσοφος πάσχει». Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ και ἡ ἐλεημοσύνη εἶναι συστολή και πτώση τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἀποσπᾶ τὸν σοφὸ ἀπὸ τὸν στόχο του πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἄταραξία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνοῦμε ἀπολύτως με τὸν Barth σχετικὰ με τὴ θέση του ὅτι ἡ φιλοσοφία τῶν Στωικῶν, σὲ ἀντίθεση με τὸν Περίπατο, πού δεχόταν τὴν ὀργή και τὸν οἶκτο, τὰ ἀπέριπτε ἀμότερα ὡς σφόδρα ἀσύμπτωτα πρὸς τὴν εὐδαιμονία τοῦ βίου (*Die Stoa*, ὁ.π., σ. 132-133).

47. *Αὐτόθι*, Κεφ. Κστ’, σ. 252.

48. *Αὐτόθι*, σ. 256.

49. Ἐπικτ. *Διατριβὴ Δ’*, Κεφ. Δ’, σ. 96: «Μία ὁδὸς ἐπὶ εὐροῖαν (τοῦτο και ὄρθρου και μεθ’ ἡμέραν και νύκτωρ ἔστω πρόχειρον), ἀπόστασις τῶν ἀπροαιρέτων, τὸ μηδὲν ἴδιον ἡγεῖσθαι, τὸ παραδοῦναι πάντα τῷ δαιμονίῳ, τῇ τύχῃ, ἐκείνους ἐπιτρόπους αὐτῶν ποιήσασθαι, οὐς και ὁ Ζεὺς πεποίηκεν, αὐτὸν δὲ πρὸς ἐνὶ εἶναι μόνω, τῷ ἰδίῳ, τῷ ἀκωλύτῳ...». Πρβλ. P. Barth, *Die Stoa*, ὁ.π., σ. 134: „Aber nicht minder als von den Affekten, ist der sittliche Mensch unabhängig von allem, was nicht zu seinem Seelenleben gehört, nicht seinem Willen unterliegt (*προαιρετικόν*), sondern außerhalb seiner Herrschaft (*ἀπροαίρετον*), darum fremd ist. Die Unterscheidung der von uns abhängigen und der fremden, außerhalb unseres Machtbereichs liegenden Dinge ist bei Epiktet der Anfang der Sittlichkeit“.

50. *Αὐτόθι*, Κεφ. Α’, σ. 22.

τὴν ἀνεπιζητησία⁵¹. Νιώθει ἀπερίγραπτη χαρὰ καὶ ἄφατη εὐθυμία⁵² ἐκείνος ποὺ δὲν χρειάζεται καὶ δὲν ἐπιζητεῖ τίποτε, ποὺ εἶναι ἀνενδεὴς παντός, ἀκώλυτος καὶ πραγματικὰ ἐλεύθερος. Ὁ ἔνδον δαίμων⁵³ διατηρεῖται στὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἀνύβριστος καὶ ἀσινή⁵⁴, ἡδονῶν ἀχραντος⁵⁵, πόνων ἄτρωτος⁵⁶, «τῶν ἄλλων ποιῆσαι τί ἢ μὴ ποιῆσαι ἀνενδεής»⁵⁷. Ἡ ψυχὴ του δὲν τρέπεται πρὸς καμμία κατάσταση, οὔτε πρὸς τὸ ἔλεος οὔτε πρὸς τὴν χαρὰ, διότι ἀμφοτέρω, κατὰ τὴν στωικὴν διδασκαλία, «πάθη εἰσίν»⁵⁸.

Κι ἂν μέχρι πρότινος ὅλοι θὰ συμφωνούσαμε, τὸ δίχως ἄλλο, ὅτι ὡς πάθη καὶ τροπὲς τῆς ψυχῆς αὐτονοήτως μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐπιλυπία, τὴν ὀργιλότητα, τὴν φθονερίαν, τὴν ἀχροχολία κ.τ.ῶ., ἢ Στοὰ δὲν μένει ἐκεῖ, ἀλλὰ προεκτείνει τὰ περὶ πάθους ἀκόμη καὶ στὴν χαρὰ καὶ στὸ ἔλεος⁵⁹. Εἶναι ἐπιβεβλημένη ἢ προκλητικὴ ἀδιαφορία ποὺ ὀφείλει νὰ ἐπιδεικνύει ὁ Στωικὸς ἀπέναντι σὲ αὐτὲς τὶς τροπὲς τῆς ψυχῆς⁶⁰, διότι, ἂν χαίρεται γιὰ κάτι ἢ γιὰ κάποιον, ἂν λυπᾶται γιὰ κάτι ἢ γιὰ κάποιον, ἂν ἐπιθυμεῖ παράφορα κάτι ἢ κάποιον, σημαίνει ὅτι ἔχει ἐμπλακεῖ στὴν μέριμνα τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν καὶ ἀπροαιρέτων καὶ ἔχει ἀπολέσει τὸν στόχο του, ποὺ εἶναι ἡ ἀταραξία⁶¹, ἦτοι ἡ ἀκώλυτη, ἀνεμπόδιστη καὶ ἀπερίσπαστη ἐλευθερία.

«Δεῖ κυνεῖν» λοιπὸν «ὁ σοφός»⁶². «εἶναι γὰρ τὸν κυνισμόν σύντομον ἐπ' ἀρετὴν ὁδόν»⁶³. Ὅσο πὶο κυνικὸς καθίσταται ὁ Στωικὸς

51. S.V.F. III, σ. 105.

52. *Αὐτόθι*.

53. H. G. Liddell – R. Scott., ὁ.π., σ. 550: «Ὁ δαίμων τινὸς ἦτοι τὸ προστατεύον πνεῦμα, ἐπομένως ἢ τύχη τινός, ὁ κληρὸς αὐτοῦ». Οἱ Στωικοὶ στὸν ἔνδον δαίμονα βλέπουν τὴν εἰμαρμένην καθενὸς ποὺ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Δία ἐντός μας. Ἡ ρίζα τῆς λέξεως δαίμων «πιθανώτερον προέρχεται ἐκ τοῦ ρήματος δαίω: διαμοιράζω τὰς τύχας», *αὐτόθι*, σ. 550.

54. *Αὐτόθι*, σ. 406, λ. ἀβλαβής.

55. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς Ἐαυτόν*, Βιβλίον Γ', σ. 56.

56. *Αὐτόθι*, σ. 56.

57. *Αὐτόθι*, Βιβλίον Β', σ. 48.

58. *Αὐτόθι*, σ. 106.

59. *Αὐτόθι*.

60. *Αὐτόθι*, σ. 113.

61. *Αὐτόθι*, σ. 109.

62. *Αὐτόθι*, σ. 261.

63. *Αὐτόθι*.

τόσο περισσότερο πλησιάζει στο ιδεώδες της Ποικίλης· και αυτό είναι τὸ ἀνέμπωτον, δηλαδή τὸ ἀπαθές και ἄτρεπτον. Μόνο ἔτσι μπορεί νὰ βιώνει ἀκλινῶς τὴν ἀταραξία του σὲ ὅποιαδήποτε κατάσταση τοῦ βίου, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ πιθανὴ ἀποβολὴ τοῦ τέκνου του⁶⁴, σὲ μακρὰ και ἐπώδυνη νόσο⁶⁵ και σὲ ἄλλα τούτοις ὅμοια.

Αὐτὰ γιὰ τοὺς ἄλλους μπορεί νὰ εἶναι κρημνοὶ ἀνυπέρβατοι· γιὰ τὸν συνετὸ Στωικὸ ὅμως πρέπει νὰ ἀγνοηθοῦν ἐντελῶς, διότι δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ αὐτὸν και ὡς ἐκ τούτου δὲν συμβάλλουν στὴν εὐδαιμονία τοῦ βίου⁶⁶. Μόνον ὅ,τι εἶναι προσωπικὸ και προαιρετικὸ μπορεί νὰ συμβάλει στὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου και αὐτὸ ἐξ ἅπαντος εἶναι τὸ ἀγαθόν, τὸ «συμπληρωτικὸν εὐδαιμονίας»⁶⁷. Κατὰ συνέπεια, ἡ διηνεκὴς και ἀπαράβατος ἐκλογὴ τοῦ ἀγαθοῦ και ἡ ἀπεκλογὴ τοῦ κακοῦ⁶⁸ γιὰ τὸν συνεπῆ Στωικὸ προβάλλει ὡς αὐτονόητη προτεραιότητά του, ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν ἀρετή.

Καὶ ὅταν ὀμιλοῦμε γιὰ τὴν ἀρετὴ, οὐσιαστικὰ ἀναφερόμαστε στὰ εἶδη τῶν ἀγαθῶν. Καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὴ φρόνηση, τὴ σωφροσύνη, τὴ δικαιοσύνη, τὴν ἀνδρεία και καθετὶ ποὺ ἀποτελεῖ ἀρετὴ ἢ μετέχει αὐτῆς⁶⁹. Ἐπομένως, ὁ Στωικὸς γνωρίζει εἰς βάθος τὰ εἶδη τοῦ καλοῦ⁷⁰ μὲ τὰ ὅποια συντελοῦνται οἱ καλὰς πράξεις⁷¹. Ὡσαύτως, ἐπίσταται ἀναλόγως και τὰ εἶδη τοῦ κακοῦ⁷², μὲ τὰ ὅποια γίνονται οἱ κακὰς πράξεις. Καὶ

64. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς Ἐαυτόν*, Βιβλίον Ε', σ. 104.

65. *Αὐτόθι*.

66. S.V.F. III, σ. 29: «Οὐκ ἀγαθὸν δὲ οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἔλεγον τὴν ὑγίειαν ἀλλ' ἀδιάφορον μῆτε πρὸς εὐδαιμονίαν μῆτε πρὸς κακοδοξίαν συλλαμβανομένην».

67. *Αὐτόθι*.

68. *Αὐτόθι*, σ. 253: «Ἀντίπατρος τὸ τέλος κείσθαι ἐν τῷ διηνεκῶς και ἀπαραβάτως ἐκλέγεσθαι μὲν τὰ κατὰ φύσιν, ἀπεκλέγεσθαι δὲ τὰ παρὰ φύσιν ὑπολαμβάνει»· «ζῆν, λέγει, ὁ Ἀντίπατρος ὁ Στωικὸς, ἀπεκλεγόμενος τὸ παρὰ φύσιν, ἐκλεγόμενος δὲ τὸ κατὰ φύσιν», *Αὐτόθι*, σ. 252.

69. S.V.F. I, 47.

70. S.V.F. III, σ. 20: «Εἶδη δὲ εἶναι τοῦ καλοῦ τέτταρα, δίκαιον, ἀνδρεῖον, κόσμιον, ἐπιστημονικόν· ἐν γὰρ τοῖσδε τὰς καλὰς πράξεις συντελεῖσθαι». Die vier Kardinaltugenden κατὰ τὸν Barth, ὅ.π., σ. 162.

71. *Αὐτόθι*.

72. *Αὐτόθι*: «Ἄνα λόγον δὲ και τοῦ αἰσχροῦ εἶδη εἶναι τέτταρα, τὸ τε ἄδικον και τὸ δειλὸν και ἄκοσμον και ἄφρον».

αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξῆς: «ἡ ἀφροσύνη, ἡ ἀκολασία, ἡ ἀδικία, ἡ δειλία καὶ καθετὶ ποὺ εἶναι κακία ἢ μετέχει κακίας»⁷³.

Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἀγὼν τοῦ Στωικοῦ καθίσταται διττός. Ἀπὸ τῆ μίᾳ μεριὰ καλεῖται νὰ ἐνσαρκώνει τὶς ἀρετὲς τῆς φρόνησης, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς δικαιοσύνης μὲ τρόπο ὑποδειγματικὰ περιγραφόμενο ἀπὸ τοὺς φιλολόγους τῆς Στοᾶς, δηλαδὴ τῆ φρόνηση ἐν αἰρετέοις καὶ ἐνεργητέοις, τὴν ἀνδρεία ἐν ὑπομενετέοις, τὴ δικαιοσύνη ἐν ἀπονεμητέοις⁷⁴. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἀποτάσσεται συνεχῶς τὸ κακὸ ποὺ σοβεῖ στὴν ἀνθρώπινη φύση μὲ ἀλεξιτήριο τὴν ἐγκράτεια ποὺ εἶναι «ἐξὶς ἀήττητος ὕφ' ἡδονῶν»⁷⁵ καὶ «διάθεσις ἀνυπέρβατος τῶν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον φανέντων ἢ ἀρετὴ ὑπεράνω ποιοῦσα ἡμᾶς τῶν δοκούντων εἶναι δυσ-αποσχέτων»⁷⁶.

Ὅποιος ὅμως –ἐν τέλει– στὴ Στοὰ οἰκειώνεται τὸ ἀγαθό, κατ' οὐσίαν τὸν Θεὸ ἀκολουθεῖ⁷⁷. Ἡ πραγματικὴ ἔννοια τῆς ἀρετῆς στὸν στωικισμό, ἡ ἐφαρμογὴ καὶ ἡ πράξις τῆς, στοὺς θεοὺς ἐκβάλλει, στὴ θεραπεία αὐτῶν, δηλαδὴ στὴν εὐσέβεια⁷⁸. Ζεῖ εὖρου καὶ θεοειδῆ βίον⁷⁹ ὁ εὐδαίμων⁸⁰, συζῆ θεοῖς⁸¹, διότι ἐφαρμόζει αὐτὰ ποὺ θέλει ἢ Εἰμαρμένη, τὴν ὁποία

73. S.V.F. I, 47.

74. S.V.F. I, 49 καὶ αὐτόθι, σ. 85: «Χρύσιππος Ἀρίστωνι μὲν ἐγκαλῶν ὅτι μιᾶς ἀρετῆς σχέσεις ἔλεγε τὰς ἄλλας εἶναι».

75. S.V.F. III, σ. 66.

76. Αὐτόθι, σ. 67.

77. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς Ἐαυτόν*, Βιβλίον Β', σ. 44.

78. Αὐτόθι, Βιβλίον Β', σ. 44.

79. Αὐτόθι, Βιβλίον Β', σ. 40.

80. Liddell-Scott., ὁ.π., σ. 356: «Ὁ εὖ τὸν δαίμονα διακείμενον ἔχων: ἐντεῦθεν, εὐτυχής, μακάριος ὅστις μὴ δυσαρεστῶν τοὺς θεοὺς εὐδαίμων καὶ ὄλβιος». Ἡ εὐδαιμονία λοιπὸν στὴ φιλοσοφία εἶναι συστοιχία, σύμπραξις καὶ συνεργασία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς θεοὺς. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς αὐτὴ ἡ ὑψηλὴ σημασιολογία τῆς λέξεως αὐτῆς ἀγνοεῖται ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι τόσο ἀτυχῶς καὶ ἀνεπιστημόνως κάνουν λόγο γιὰ ὕλιστικὴ εὐδαιμονία.

81. Μάρκου Αὐρηλίου, *Τὰ εἰς Ἐαυτόν*, Βιβλίον Ε', σ. 116. Πρβλ. M. Heinze, *Der Eudämonismus in der griechischen Philosophie I* (Abhandlungen der phil. – hist. Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Bd. 8, VI) Leipzig 1883, σ. 59: „Eudaimonie... teilnahme an einer Art göttlicher Betrachtung“. Πρβλ. P. Barth, *μνημ. ἔργο*, σ. 138: „In der wirklichen Definition, die Chrysipp neben den eben erwähnten Umschreibung gibt, heißt es, dass die Glückseligkeit eintritt, wenn alles getan wird nach Übereinstimmung des einem jeden innenwohnenden Dämons mit dem Willen des Verwalters des Alls“.

ὁ Δίας ὡς ἀπόσπασμα τοῦ ἑαυτοῦ του διόρισε προστάτη καὶ ἡγεμόνα ἑκάστου⁸². Ἐπομένως, εἶναι θεϊκὴ ἡ ζωὴ τοῦ εὐδαίμονος ὡς ὀλότελα ἀπαθῆς, ἀτάραχη καὶ ἀπόλυτα ἐλεύθερη⁸³.

SOMMARIO

La libertà nella filosofia stoica

Achilleas Dellopoulos

PhD, Università Aristotele di Salonicco

Post-dottorato Ricercatore, Università Nazionale e Capodistriana di Atene

Nel contesto di questo studio, siamo profondamente interessati all'insegnamento fondamentale della filosofia stoica sulla libertà. Per questo motivo, si deve occuparsi del facoltativo e predefinito nella bibliografia stoica. In altre parole, cerchiamo di indagare quali elementi della vita umana dipendono da noi e quali sono predeterminati da Dio, secondo la dottrina della Stoà.

Le conclusioni del nostro studio per quanto riguarda la libertà personale sono le seguenti: ciò che dipende da noi, secondo la Stoa, nessuno, nemmeno Dio, può togliere e questa è la nostra libertà. Questa è inesauribile e con essa l'uomo conquista il bene, che è sapienza, virtù, giustizia, e ogni cosa che condivide virtù e con la stessa potenza può anche commettere ingiustizie, dissolutezze e atti vergognosi e ogni cosa che gli appartiene.

La fama, l'acquisizione, l'autorità, la ricchezza, la povertà, la gloria, la malattia, la salute, la vita e la morte sono tutte predeterminate e completamente indesiderabili. Ecco, perché, il loro destino è stato deciso da Klotho, Lachesis e Atropos per ordine di Dio e la loro decisione è irreversibile. Di conseguenza, il candidato filosofo stoico non dovrebbe occuparsi di ciò che non dipende dalla sua volontà. La rimozione completa da loro è la condizione principale e il prerequisito assoluto della libertà quidando alla sua felicità.

82. *Αὐτόθι*, σ. 116.

83. *Αὐτόθι*, σ. 109.